

Бартош А. Є.

Святині, пов'язані з іменем Єрусалимського Патріарха Феофана

(з фондів

Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника)

В першій вітрині Церковно-археологічного кабінету, що відкрився 21 жовтня 2009 року при Київській Духовній Академії, представлено священну реліквію — антимінс Патріарха Феофана. Ця надзвичайно цікава реліквія пов'язана з відновленням церковної ієрархії на Україні після її формальної ліквідації польським урядом внаслідок Брестської церковної унії 1596 року.

Антимінс патріарха Феофана. XVII ст.

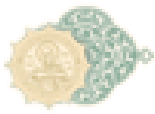
У ті часи право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, було прерогативою виключно королівської влади. Дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православним не вдалося і українське духовенство, підтримане козацтвом, змінило тактику. В його колах виник намір без згоди короля відновити православні єпископії¹.

Українська козацька старшина на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним запросили Єрусалимського Патріарха Феофана відвідати Південну Русь та вирішити разом долю Православної Церкви в Україні.

Патріарх Феофан прибув в Україну 15 березня 1620 року². Вже на кордоні з Московією його зустрів урочистий ескорт на чолі з гетьманом Сагайдачним і супроводжував його до Києва. Майже дев'ять міся-

¹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–XVII ст. К., 2000. С. 211.

² Там само. С. 210.

ців патріарх прожив у будинку Богоявленського братства на Подолі під захистом магістратської влади і особливою козацькою охороною.

15 серпня 1620 року, під час храмового свята у Києво-Печерській Лаврі, були скликані збори, де представники з Волині, Покуття, Поділля, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами звернулися до патріарха Феофана з проханням висвятити православного Київського митрополита і православних єпископів до єпархій, ієрархи яких підписали Унію³.

В «Протестації» пишеться: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана) сказали: Не був би ти Патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів»⁴.

Важання Патріарха і його побоювання «бідн від короля і поляків» розсівав Петро Сагайдачний, гарантуючи Патріархові безпеку при виїзді з України.

Посвячення православних ієрархів почалося в умовах повної перестороги. Першим було посвячено ігумена Братського монастиря Ісайю Кописького на єпископа Перемишльського. Відбувалося це у Богоявленській церкві Києво-Братського монастиря при зачинених дверях і завішених вікнах, щоб світло в храмі не привернуло уваги ворогів. Співав лише тихо півчий Патріарха. В богослужінні приймали участь ще два архієрея: єпископ Авраамій Стагонський, що супроводжував під час поїздки Патріарха та Софійський (Болгарський) митрополит Неофіт, що жив у той час у Києві.

9 жовтня 1620 року ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов Борецький отримав хіротонію і став митрополитом Київським і Галицьким.

Патріарх Єрусалимський Феофан під загрозою життя потайки від уряду висвятив митрополита та ще п'ятьох єпископів, і тим спас Українську Церкву від загибелі в найсумнішу добу її життя⁵, відновивши церковну ієрархію.

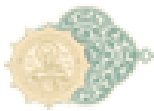

Єрусалимський Патріарх
Феофан

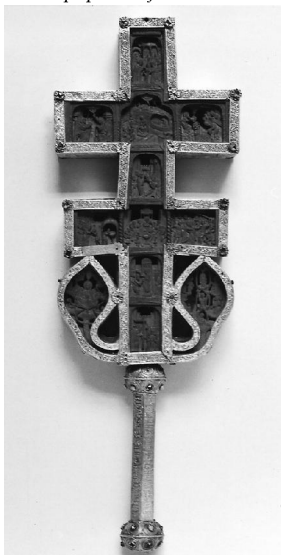
³ Гетьмани України. Історичні портрети // Збірник. К., 1991. С. 31.

⁴ Борецький І. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1988. С. 319.

⁵ Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. К., 1993. С. 164.

*Кипарисовий хрест
Патріарха Феофана. XVII ст.*

*Зворотня сторона кипарисового
хреста Патріарха Феофана. XVII ст.*

Тоді ж Патріарх Феофан благословив своїм хрестом кївське братство⁶, до якого вступило все Запорозьке козацьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним. Кипарисовий хрест Патріарха Феофана, яким він затвердив ставропігію кївського братства, став у Києві реліквією і зберігався над царською брамою⁷ головного престолу Богоявленської церкви Братського монастиря. Нині ця священна реліквія знаходиться у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Цікава історія походження хреста Патріарха Феофана. З напису, що вигравіруваний слов'янськими літерами на срібній визолоченій ручці хреста відомо, що він «Поднесен митрополиту Феофану от Волошской цариці Неги в 1600 году»⁸. Тобто, хрест подарований Феофану в 1600 році, коли він був ще у сані митрополита.

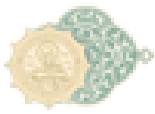
Хрест Патріарха Феофана незвичайної форми. Він шестикінцевий і характерний для молдаво-волошського мистецтва⁹. Дві горизонтальні перекадки однакової довжини й розміщені паралельно. А біля руків'я хреста знаходиться два розгалуження, що означають процвітання. Вони дивної конфігурації й нагадують листя, що підіймається вгору, а в ньому ліворуч зображена сцена «Лествица», а праворуч — «Пророк Ілля у вогненній колісниці». Хрест Феофана довжиною 50,5 см, а горизонтальні перекадки — 17,5 см. Товщина кипарисового хреста — 5,5 см, і з обох його сторін виконано ажурне різьблення. На лицьовій стороні вирізьблено дванадцять сюжетів. У центральній частині хрес-

⁶ Мухин М. Киево-Братский училищный монастырь. К., 1893. С. 276.

⁷ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. К., 1847. С. 431.

⁸ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. К., 1888. С. 247.

⁹ Шероцький К. Киев. Путеводитель. К., 1917. С. 155.

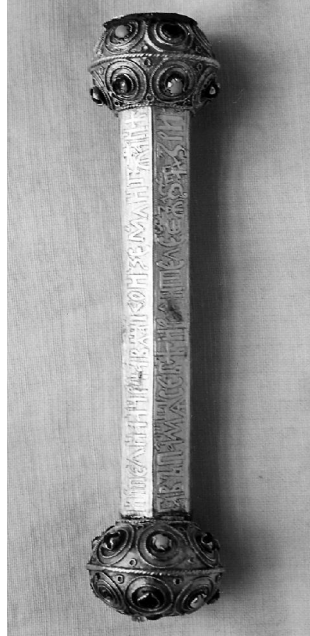
та під кожним зображенням є написи грецькою мовою. У верхній частина знаходиться сцена «В'їзд в Єрусалим», під ним — «Розп'яття з предстоячими», далі — «Зняття з хреста», «Дванадцять апостолів», «Зішесття в пекло», «Покрова», «Христос і Самаритянка», «Омовіння ніг», «Воскресіння Лазаря», «Успіння Богородиці»¹⁰.

Ажурне різьблення надзвичайно майстерно виконано. На зворотній стороні хреста також вирізьблено дванадцять євангельських сюжетів з написами грецькою мовою. У прямокутниках на бокових сторонах хреста вирізьблені вісім сюжетів.

Дерев'яний хрест має визолочену оправу, що захищає його від пошкоджень. Оправа прикрашена стилізованим рослинним орнаментом з витонченої скані. Кути оправы прикрашені розетками у вигляді квітки, що має десять пелюсток, а в її центрі — камінь темно-вишневого кольору, що нагадує гранат. В багатьох місцях камінь втрачено. Оправа повністю перекриває внутрішню горизонтальну частину хреста, а на кінцівках бокових сторін видно вирізьблені вісім сюжетів. Усього на хресті вирізьблено 32 ажурних зображення свят та страчних сцен¹¹.

Хрест має визолочену чотиригранну руківку, що має напис по всій площині кожної грані. Кінці руків'я оздоблені круглими намистинами із сканним орнаментом у вигляді кружечків. У центрі кружечків розміщені камені темно-вишневого та блакитного кольору, що нагадує бірюзу. По намистинах проходить срібне переплетіння¹².

Хрест Патріарха Феофана не тільки священна реліквія, а й унікальний витвір мистецтва невідомого нам різьбяр (сницаря).

Напис на чотиригранній руківці хреста.

¹⁰ Церковні старожитності XVI–XVII ст. в зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. К., 1999. С. 31.

¹¹ Шероцький К. Київ. Путеводитель. К., 1917. С. 155.

¹² Бартош А. Хрест патріарха Феофана (1600) Атрибуція та символика // Символ в філософії та релігії. Тезиси докладов и сообщений. VI Международная конференция по религиоведению. Севастополь, 2004. С. 10.

Карбовані шати хреста Патріарха Феофана.
XVIII ст.

У XVIII ст. для хреста Патріарха Феофана були зроблені спеціальні карбовані визолочені шати у вигляді чотирьохпелюсткової розетки¹³. Хрест вкладається в овальну срібну раму й закривається скляними овальної форми дверцятами на шарнірі.

Навколо хреста від овальної рами розходяться промені. Майстер-ювелір відтворив традиційні для українського бароко риси. Янголи мають пишні форми, сповнені руху, а їх гіматії здійснюються у пориві вітру.

У верхній частині шат розміщено чеканне зображення Господа Саваофа, правицею Він благословляє, а в лівій руці тримає державу. Ліворуч від овальної рами зображено янгола, який тримає хрест та драбину. Янгол, який розташований трохи нижче, має в руках терновий вінок. Праворуч від овальної рами зображено янгола, що тримає стовп бічування та копії з тростиною. Нижче нього — янгол, що подає три гвіздки. У нижній частині шат відтворена гора Голгофа, за якою видно будови Єрусалима.

Рукоять хреста вкладається в ту частину шат де знаходиться карбоване зображення черепа й кісток Адама. Ліворуч — викарбовано правицю, що вказує на Адамовий череп на шатах та хрест, що ніби виростає з нього. З правої сторони від Адамова черепа викарбовано мішечок, з якого висипаються срібники. На шатах розташовано п'ять карбованих накладних маленьких голівок херувимів, а по краю розетки — чотири великих. Шні херувимів прикрашає намисто, що має по десять карбованих бусин¹⁴. Розмір шат 71,0 x 71,0 x 5,0 см¹⁵.

З 1927 року хрест напрестольний у срібних шатах зберігався у Києво-Печерському заповіднику¹⁶. З 1941 до 1947 року знаходився в евакуації. Нині — у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

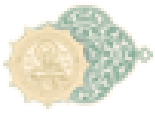
Антимінс Патріарха Феофана, що нині представлений у Церковно-археологічному кабінеті Київської Духовної Академії, був знайдений

¹³Мухін М. Вказ. праця. С. 276.

¹⁴Бартош А.Є. Реліквії — свідки відновлення православної ієрархії у 1620 році // Лаврський альманах. Випуск № 11. К., 2003. С. 25.

¹⁵Церковні старожитності XVI–XVII ст. С. 32.

¹⁶Бартош А.Є. Сохранение и исследование памятников духовной культуры (на примере старейших антиминсов из фондов Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника) // Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. МАУП. К., 2005. С. 98.

під час археологічних досліджень Ближніх Печер у 1978 році. Він знаходився у наглухо замурованій цеглою поховальній камері-локулі, неподалік від поховання преподобного Іллі Муромця. Локула мала розмір людського тіла: 0,47 x 0,56 x 2,15 м. В локулі знайшли останки чотирьох невідомих небіжчиків, залишки шкіряного паска та засохлу просфорку. Трохи осторонь лежав загорнутий у зітлілу тканину сувій. Коли його розгорнули, то зрозуміли, що знайдена надзвичайно цінна реліквія — антимінс, а зітліла тканина — іліон, в якому завжди зберігається антимінс.

Антимінс виготовлено з шовкової тканини, та не зважаючи на те, що йому майже чотири століття, антимінс вражає й нині золотавим переливом тканини у сонячних променях. Дійсно, на той час антимінс був надзвичайно розкішним. У місцях перегibu тканини є залишки вишневого кольору, що дає підставу думати, що раніше антимінс був вишневого кольору. Нині він має золотаво-брунатне тло, на якому виблискують позолотою зображення. Антимінс підшитий золотаво-коричневою шовковою ниткою, а верхній край має кромку. У правому верхньому куті збереглися залишки капель воску¹⁷.

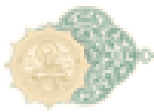
На антимінсі досить проста і стримана композиція — Христос у домовині. Це поясне зображення Христа у труні. Руки Христа складені у жесті «благого мовчання», а голова схилена до правого плеча. Над його головою — вибілений німб. Композиція виконана чорним чорнилом, а потім кожне зображення розмальовано фарбою.

За Ісусом намальований хрест, на якому добре відтворена фактура дерева. За гробницею, з обох її боків зображені два янголи. Крила янгolів розмальовані золотистою фарбою, німби вибілені. Янгол, що праворуч від Ісуса тримає тростину з губкою, має гіматій червоного кольору. Янгол, що ліворуч, тримає копіє. Гробниця прямокутної форми, синього кольору, а її краї розмальовано білою фарбою, що нагадує кам'яну домовину.

По кутам антимінса у подвійних вибілених колах знаходяться зображення євангелістів на золотавому тлі. Написи над євангелістами не збереглися. У лівому куті зверху розміщено євангеліста, який тримає відкриту книгу і правицею вказує на текст у Святому Письмі. Сторінки Євангелія білого кольору, а обкладинка — червоного. Плечі євангеліста покриває гіматій золотисто-зеленого кольору.

На антимінсі у нижньому лівому куті, де традиційно зображували євангеліста Луку, намальований євангеліст у червоному гіматії з напіввідкритим Євангелієм. Обкладинка Євангелія прикрашена візерунком білого кольору. У правому верхньому куті антимінса — єванге-

¹⁷Бартош А. Уникальные памятники духовной культуры // Православный вестник. К., 2006. № 4. С. 63.

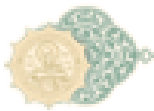
*Написи посередині антимінса Патріарха Феофана
грецьким скоротисом та церковнослов'янськими літерами. Підпис Феофана.*

ліст у червоному гіматії, що тримає Євангеліє. У нижньому правому куті — євангеліст Іоанн у коричневому гіматії з Євангелієм у темній обкладинці.

Розмір антимінса Патріарха Феофана 35,0 x 59,0 см. Антимінс має по периметру напис грецькою мовою, виконаний рукою майстра. Висота літер: 17 мм по верхньому краю; по правій стороні — 25 мм; а по нижній та лівій стороні антимінса висота літер становить 20 мм. Грецький круговий текст — це традиційний для антимінсів напис.

*Підпис Патріарха Феофана на грамоті,
що була видана Московському Патріарху Філарету. XVII ст.*

Антимінс Йосифа Курцевича. XVII ст.

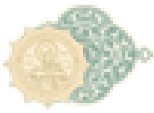
На пам'ятці є ще два написи посередині полотна, обабіч зображення Христа. Один однорядковий, виконаний грецьким скорописом, а нижче — церковнослов'янським напівуставом та підписом Єрусалимського Патріарха Феофана, такий же підпис зберігся на грамоті Патріарха Феофана про затвердження на Московському патріаршстві Філарета Микитича¹⁸. На антимінсі у першому рядку висота літер 13 мм, наступні рядки мають висоту літер 4 мм.

З цього напису слідує: «Феофан Милостью Божиею Патриарх святого города Иерусалима, Сиона (Сирии)...Иордана и всея Палестины освятил сей божественный антиминс на всяка место подвижный в лето 3 РКО (= 7129) от рождества Господа нашего Иисуса Христа АХК (= 1620) месяца июня к (= 20 дня)»¹⁹.

Ми вважаємо, що композиція антимінса Патріарха Феофана стала зразком для антимінсів, що були створені для висвячених Патріархом Феофаном ієрархів, цим ієрархи підкреслювали своє наслідування Єрусалимському патріарху.

¹⁸ Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Кн. 6. М., 1996. Ил. XXVII.

¹⁹ Крайній К. К., Кабанець С. П. Земной образ небесной трапезы // Людина і світ. К., 1999. С. 5. Там же.

Таку ж композицію має антимінс митрополита Київського Іова Борецького, освячений митрополитом у 1627 році. Антимінс Борецького зберігався у ризниці Олександрівської лаври²⁰.

У фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника знаходиться гравірований антимінс, що належав єпископу Йосифу (Іезекіїлю) Курцевичу.

Патріарх Феофан 7 січні 1621 року в Трахтемирівському монастирі висвятив архимандрита Іезекіїля Курцевича на єпископа Володимирського та Берестейського. Курцевич приймав участь у зібранні, що відбувалось у Києво-Печерській Лаврі 15 серпня 1620 року, а також разом з митрополитом Іовом Борецьким влітку 1621 року в козацькій раді в урочищі Суха Діброва. Курцевич, незважаючи на те, що на передодні був оголошений Сигізмундом III поза законом, входив до складу посольства на чолі з Петром Сагайдачним від імені війська Запорозького до короля²¹. Саме рукою Йосифа Курцевича підписаний найстаріший гравірований антимінс у збірці Заповідника.

Відомо, що гравіровані антимінси з'явилися у першій половині XVII ст. З початку 20-х років XVII ст. у Києві починають регулярно друкувати антимінси²². Антимінс Курцевича виконаний на високому технічному рівні в техніці дереворізу²³. Навіть при візуальному огляді цієї реліквії бачимо майже копійне зображення майстром-гравером антимінса Патріарха Феофана. Таке саме поясне зображення Христа й домовини, але з Його рани витікає кров у чашу, що стоїть у домовині. За Христом знаходиться хрест з написом І. Н. Ц. І., а по боках від домовини знаходяться янголи. Драматизм події майстер вдало підкреслює виразом обличчя янголів — в них під очима зображені цяточки сліз. Янгол, що розташований ліворуч від Христа, правицею тримає копіє, а ліва рука його покрита пеленою, якою він утирає сльози.

Напівпостаті євангелістів знаходяться в таких самих подвійних колах, але над ними є написи імен, а Євангелії закриті.

Розмір зображення 36,5 x 26,5 см. Виконаний він на лляному полотні сіруватого кольору. Згідно з тлумаченням архієпископа Фессалонікійського Симеона (кін. XIV — поч. XV ст.), антимінс символізує поховальні пелени Спасителя, і тому він повинен виготовлятися з льняної тканини²⁴. Антимінс був обшитий, і в лівому нижньому куті залишилися рештки нитки, такого ж кольору і структури, як і полотно.

Навколо композиції зроблено круговий напис. Висота літер його 2,2 см. Антимінс має підпис Курцевича — І. Й. на зворотній стороні.

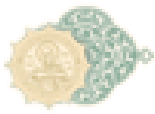
²⁰Православная энциклопедия. Т. 2. М., 2001. С. 492.

²¹Щербак В. Вказана праця. С. 213.

²²Православная энциклопедия. Т. 2. С. 492.

²³Скарби Києво-Печерської Лаври. Альбом. К., 1997. С. 239.

²⁴Православная энциклопедия. Т. 2. С. 491.

З нього відомо, що освячено цей антимінс (рукою власною) у 1622 році єпископом Володимирським і Берестейським Іезекіїлем — Йосифом Курцевичем. Саме його у 1621 році Патріарх Єрусалимський Феофан і висвятив на єпископа.

З цього дереворіза було надруковано у 20-х роках XVII ст. сотні таких антимінсів і розповсюджено по церквах, що знаходилися під архипастерством єпископа Володимирського і Берестейського Йосифа Курцевича.

Вважаємо, що найважливішим аргументом того, що зразком для наслідування став антимінс Патріарха Феофана є розміщення мощевичка в цих антимінсах. В більш пізніх антимінсах, наприклад, святителя Петра Могили (1630-і роки) та за церковною традицією мішечок з мощами розміщували посередині антимінса і ближче до верхнього його краю, але в антимінсі Патріарха Феофана мощевичок було вшито посередині гробниці на відстані 4,1 см від нижнього краю антимінса, та 23,5 см від лівого краю, і 23,1 см від правого. Тобто, знизу, посередині зображення. Мощевичок мав розмір 4,0 x 4,5 см і вшитий він був із зворотної сторони антимінса золотисто-брунатними шовковими нитками. Таким самим чином розміщено мощевичок і на антимінсі Курцевича: на відстані 3,5 см від нижнього краю, від лівого краю 22,2 см, а від правого 19,6 см. Розмір мощовичка становив 2,5 x 3,5 см. Надзвичайно цікава деталь: на зворотній стороні антимінса знаходиться запис, зроблений рукою Йосифа Курцевича. Виконаний він чорнилом, яке нині має коричневий колір. Напис проходив на рівні вшитого в антимінс мощовичка. З цього видно, що спочатку був зроблений напис про освячення антимінса, а потім на нього пришито мішечок з мощами.

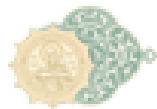
Розташований напис на відстані 3,5 см. від нижнього краю антимінса, і 11,0 см. від лівого. Напис складається з чотирьох рядків довжиною 34,0 см, а висота літер 0,5 см. З цього напису відомо, що освячений антимінс єпископом Йосифом (Іезекіїлем) Курцевичем, його «милостивою рукою»²⁵.

З 1897 року антимінс єпископа Володимирського і Берестейського Йосифа (Іезекіїля) Курцевича зберігався в Церковно-археологічному музеї при Київській Духовній Академії. Надійшов він туди від Холмсько-Варшавського архієпископа Леонтія. З 20-х років XX ст. антимінс знаходиться в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника²⁶.

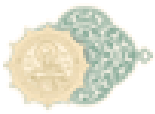
Антимінсу єпископа Володимирського та Берестейського Йосифа (Іезекіїля) Курцевича та шовковому антимінсу Патріарха Єрусалимського Феофана майже чотири століття. Вони потребують особливих

²⁵ Бартош А. Є. Реліквії — свідки відновлення православної ієрархії у 1620 році. С. 27.

²⁶ Каталог збережених пам'яток Київського церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. К., 2002. С. 56.

умов зберігання та додержання температурно-вологісного режиму, тому вони знаходяться у спеціальному фондосховищі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Нині антимінс, освячений Ієрусалимським Патріархом Феофаном представлений у Церковно-археологічному кабінеті Київської Духовної Академії, і у бажаючих є можливість ознайомитися з цією священною реліквією.

ДУХОВНА ОСВІТА

Протоієрей Микола Макар

**Форми взаємодії духовної та
світської освіти в сучасних
умовах: перешкоди
та перспективи**

Світська освіта в сучасній Україні, як спадкоємиця атеїстичної доктрини радянської освіти, звісно йде шляхом не християнської школи. Тому можна сказати, що в своїх основах, в головних напрямках духовна та світська освіти спрямовані в протилежні сторони. Їхні основні цілі не перетинаються, вони полярно різні, об'єднує їх лише один народ, одна країна, одна земля і один спадок, до якого вони знову ж таки по-різному ставляться.

До тисячолітнього християнського спадку світська освіта ставиться критично та не вважає його своїм і, більше того, бачить в ньому тільки свого суперника і всіма силами протистоїть йому, не кажучи про те, що намагається з нього зробити нехристиянський спадок і цим радше сприяє відродженню язичництва. В той час як радянський спадок світська освіта, звісно, вважає своїм, відмежовуючись лише від тоталітаризму. Духовна ж освіта, навпаки, свій православний християнський спадок всіма силами береже, втішається ним, досліджує та вивчає його, щоб бути справжньою його спадкоємицею, щоб продовжити славні духовні надбання своїх предків, прагне та намагається відроджувати, розвивати їх, розквітати в них, творячи ще більш славне і тверде православне християнське майбутнє своєму народу.

Звісно, що атеїстичне радянське минуле — це для духовної освіти урок, досвід, випробування. Вороже налаштована до християнства атеїстична доктрина була і залишається полем серйозної боротьби, її панування є часом вияву терпеливої надії та твердого і глибокого покладання на Божу допомогу та Його Промисл. Це час гартування та ствердження у Христовій вірі, в Його Євангелії, час зростання та поглиблення сповідництва та мучеництва віруючого народу. Інакше кажучи, духовна та світська освіти, ідучи різними напрямками, мають такі ж полярно протилежні цілі, тобто шукають різні скарби та цінності.